

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्था
(महाराष्ट्रशासन पुरस्कृत)
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय,
३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलीव, मुंबई - ४००००१
रजि नं. एक १६०९४ (मुंबई)

दूरध्वनी : २२६५३९६६ / फॅक्स : २२६३१३२५
Email rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क्र./ २०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे.

ह्या प्रकल्पांतर्गत उपलब्ध होणारे ग्रंथ व नियतकालिके प्रतिमुद्राधिकार अधिनियमाची मुदत उलटलेले असल्याने सार्वजनिक स्वरूपात उपलब्ध आहेत. ही सामग्री विविध ग्रंथालयांनी जतन करून ठेवल्यामुळेच आज आपल्याला उपलब्ध होत आहे.

सदर पुस्तके अथवा नियतकालिके जशी उपलब्ध होत जातील तसे त्यांचे संगणकीकरण करून जनतेला ती उपलब्ध करून देण्यात येतील. ह्या ग्रंथांच्या / नियतकालिकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना आपण खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

०१. सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती ह्या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.
०२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.
०३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्थेची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.
०४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी ह्या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटीचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून ह्या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. ह्यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था ह्यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर असणार नाही.

॥ श्री ॥

काव्येतिहास-संग्रह.

भुजतरुवनच्छायां येषां निषेव्य महौजसां
जलधिरसना मेदिन्यासीदसावकुतोभया ।
स्मृतिमपि न ते यान्ति क्षमापा विना यदनुग्रहम्
प्रकृतिमहते कुर्मस्तस्मै नमः कविकर्मणे ॥

राजतरंगिणी.

पुस्तक ९.

मे, सन १८८६.

अंक ५.

प्रकाशक (एडिटर)

जनार्दन बाळाजी मोडक, बी. ए.

व

काशिनाथ नारायण साने, बी. ए.

हे मासिक पुस्तक

पुणे येथे

ज्ञानप्रकाश छापखान्यांत छापिले.

किंमत < आणे.

पंच.

सन १८८३ ते ८५ पैकीं.

र० आ०.	र० आ०.
श्री० आनंदराव साहेब पंवार, चिफ ऑफ धा. १६६८	रा० रा० के० बा० पटवर्धन ... ८६१२ ,, ,, पा० ए० धराधर... .. ४
राव सा० झा० रा० तखंडकर ... ८६१२	

सन १८८६ पैकीं.

श्री० आनंदराव साहेब पंवार, चिफ ऑफ धा. २६६	राव सा० झा० रा० तखंडकर ... ४६६ रा० रा० के० बा० पटवर्धन ... ४६६
श्री पतंगशहा विक्रमशहा राजे साहेब संस्थान जव्हार ४६६	,, ,, ग० धों० लेले ४६६ ,, ,, से० ने० ला० खेड ... ४६६
जस्टीस नानाभाई हरिदास जज हायकोर्ट मुंबई. ४६६	

विषयक्रम.

बखरी

होळकरांची कैफियत..... ८५-९२

पत्रे, यादी वगैरे ४०५-४१२

मराठी

कविता.

अनेककविकृत भाग २ रा—

उमाविलास, हस्तामलक ग्रंथांचे महाराष्ट्र भाषांतर,

पुद्गलचार्य आर्यांचे श्लोकबद्ध महाराष्ट्र भाषांतर २१७-२३२

संस्कृत काव्ये.

श्रीशिवकाव्यम्-उत्तरार्द्धम् ४१-५६

महाराजांस समजतांच उज्जनीहून कूच करून खजराण्यास इंदूर नजीक मुक्काम केला. तों शिंद्याकडील फौज येऊन पोहोचली. मग सडी स्वारी होऊन त्याचे तोंडावर गेली. पहिले दिवशी इंदुराहून पांच कोश तेथून ऐवज आणून याचे पदरी घालावा आणि यांनी कूच करून चालावे. हे वर्तमान हुंदरनेकास समजून मोहनलाल यांस कंपूचे समजाविशीं करितां बावीस रवाना केलें. मशारानिले कंपूंत येऊन, नवमाही तलब आर्ही देतो तुम्हीं कूच करून रामपुण्यास चलावे. कबूल करून, ऐवज पदरी घातल्यावर कूच करून साहेबापाशीं येतो, ऐसे कबूल करून मोहनलाल रामपुण्यास हुंदरनेकापाशीं येऊन सर्व वर्तमान सांगून ऐवज मागूं लागला. तेव्हां हुंदरनेक यानें मुद्दा घातला की, 'माहडिकाकडील दोषे गृहस्थ आहे. त ते आमचे स्वाधीन केल्यावर ऐवज देऊं. ही बातमी कंपूंत गेली. कंपूवाल्यांनीं क्रिया दिव्ही होता ते म्हणूं लागले, ग्यारमाही तुम्हीं चाल तर तुम्हांबरोबर येतो. नाहींतर तुम्हांस कोटबाचे दरवाज्यात पावते करून देतो, म्हणजे आम्ही क्रिपेपासून मुक्त झालों. हे साकत्य उभयतांनीं शामराव माहडीक यास लिहिलें. त्यांनीं ग्यारमाही कबूल करून उभयतां लिहिलें. पत्रे आलियावर कुमेदानाशीं ग्यारमाहीचें बोलणें करून त्याची दिलजमाई होऊन पूर्वी वचन कथन जाहलें होतें त्याची बळकटी केली. खाळाखाली उतरून पार गेल्यावर वांटणी सुरू करूं. प्रातःकाळीं कंपूचें कूच जालें, खाळाखालेचे कांठी गेले. तेथें टाकून गाडे उतरावयास वाट करितात हे वर्तमान हुंदरनेकास समजल्यावर स्वार रवाना करून कंपू लुटून घ्यावा, ते स्वार दी खा ई दे तां च कुमेदानांनीं तोफा फिरवून स्वारास गोळे मारले. स्वार आले होते ते उधळून गेले.

नदी आहे तेथें मुक्काम शिंद्याकडील फौजेचा जाहला. त्याजकडील पेंढारी आली-कडे येऊं लागले. हे कळतांच महाराजांची स्वारी पोहोचून त्याजकडील व हिकडील लोकांची शटपट जाली. पांच पंचवीस माणू जायां झाले. दुसरे दिवशीं प्रातःकाळीं शिंद्याकडील फौजेचें कूच झालें. तेव्हां तोंडावर महाराजांची स्वारी उभी राहिली. त्यांनीं पलटणें व तोफांचा पन्हा बांधून बुण्यांची रव पलीकडील आंगां घालून चालले. दोन प्रहराचे समयी इकडील फौतेंसग माने व हुजुरात पैकीं बारगीर यांनीं त्यांचे स्वारावर कर व न्या केल्या. त्यांचा व हिकडील जमाव पडतां खाशांनीं पाहतांच आपलू घोडा पुढें केला. तों त्यांचे बराबर सारेच लोक उठले. तों तोफखाना सुरू जाहला. त्याचे उठावणीस तोफा घेऊन पुढें गेले. ते दिवशीं इकडील ति-कडील शें पन्नास माणवें कामास आली. त्यांचे फौजेनें तीन कोशाचें कूच करून मुक्काम केला. तिसरे दिवशीं इंदुरापासून एका कोसावर मुक्काम शिंद्याकडील फौजेचा आला. पाहून खांसे व मीरखां यांनीं विचार करून फौजेची तोड

राखावी या करितां माने व शिलेदार व हुजुरात जागजागां ठेऊन गांवांनजीक तोफा पलटणें यांचे मोर्चे लाविले. आश्विन शुद्ध ८ अष्टमी सन १२११ ते दिवशीं लढाई झाली. ते काळीं मीरखानावर शिबड पडली म्हणोन खासे इकडून मीरखानाकडे समाचारास गेले. तों फौज जागां जागां मोर्च्यावर होती. ते महाराजांचे बराबर गेली. मग सुने रान पाहून शिंदाकडील फौज पलटणें यांनीं चालून घेतलें. मग महाराजांकडील पेंढारी यांनीं पळ काढला. लढाई हारले. मीरखानाकडून खासे येतात तों इकडील फडशा जाला. तेव्हां तसेच अस्तमान पावेतो स्वारी उभी राहून रात्री जाविस गेले.

जाविस तीन चार दिवस राहून लौकास हुशार करून दसऱ्याचे मुहूर्ते पुन्हा डेरे इंदूरच्या रुखें दिव्हे. पांच रुपये स्वारी खर्चास वांटून नवलईस शामराव माहाडीक जुंजरनेकाचा कंपू घेऊन आले. त्यांजला सामल जाले. पूर्वी शामराव माहाडीक कांहीं कामा करितां कोट्यास पाठविले होते. नंतर इकडील अडचण पाहून शामराव यांस पत्रे लिहिलीं होती कीं, जुंजरनेकास सरमजाम सुद्धा घेऊन तुम्हीं यावे. याजवरून शामराव माहाडीक यांनीं रामपुऱ्यास जुंजरनेकास पत्र पाठविलें त्याचीं उत्तरे बयाद लावून येत गेलीं. मग माहाडीक यांनीं छुष्णा लक्ष्मण, बाळाजी रघुनाथ जुंजरनेकाकडे रवाना केले. त्यांस सांगितलें कीं, साहेब आल्यास उत्तमच आहे. घेऊन यावे. नाही तर त्यांजकडील कंपू मध्ये शकटभेद करून कंपू घेऊन यावे. उभयतां मशारानेलेची व जुंजरनेकाची भेट होऊन बोलणीं झालीं कीं, कंपू बिघडला आहे. त्याची समजूत करून मागाहून येईन. ऐसे बोलून उभयतांस रवाना केलें. हे जुंजरनेकापासून रामपुऱ्याहून निघून कंपू बावीवर होता तेथें आले. कंपूतील कुमेदानासी देण्या घेण्याच्या गोष्टी बोलून हिंदू यांची गंगाजळ व मुसलमान यांचे कुराण या प्रमाणें वचन कथन घेऊन शामराव यांस पत्रे लिहिलीं. अस्तमानों झाळपार आले. म्यारमाहीची वांटणी सुरू केली. एक्या पलटणाच्या गोळदाजास म्यारमाही दिव्ही. दुसरे दिवशीं कूच करून दोन चार कोश आले. मुक्कामी येऊन वांटणी चालली. एक पलटणीची वांटणी जाली. ऐसे करीत करीत बुंदीस आले.

इकडे राजे जालमासिंग यांचीं पत्रे जुंजरनेकास गेलीं कीं, पत्र दर्शनी स्वार होऊन येणें. हे पत्र अस्तमान जाल्यावर दोन घटका रात्रीस रामपुऱ्यास पावलें. चित्तास गोडसे वाटून निघाले. लाखेरीस आले. तेथें हेरून चमेली तिरास आले. चमेली भरपूर, नांव चालेना, यास्तव पाट्यावर दोन चार मुक्काम होते.

३६. मूळ प्रतीत कांहीं स्थळां ' जुंजरनेक ' असेंहो आहे.

नंतर पार उतरून कोटयास हवेलीत दाखल झाले. काहीं एक विसावा खाऊन दोन प्रहरचे अमलांत शामराव यांचे वाड्यावर शेदोनेशे लोकांनिशीं चाल करून गेले वाड्यांत येऊन दरवाजे लाविले. शामराव यांची माडी चढून गेले. तो शामराव यांणी चौकीच्यावर निद्रा केली होती. त्यांजला पाहून उठून बसले. तो जुंजरनेक शामराव यांची माडी दावून बसला होता. ते नागवी तरवार हातीं पाहून शामराव बोलूं लागला कीं, तुझे मनांत जें असेल तें कर. त्या संधास शामराव यांजकडील खिजमतगार कौलांवर चढून शेजारियाचे वाड्यांत उडी टाकून राजा जालमसिंग यांजपाशीं धांवत गेला. वर्तमान झाले तें सांगितलें. मग जालमसिंगानें भाईबेटे पाठविले. तो हवेलीचा दरवाजा बंद. मग शिड्या लावून हवेलीत उतरून शामराव व फिरंगी होता तेथे पावले. सर्व दृष्टीनें पाहून फिरंग्याचा हात धरून एकीकडे केले. तरवार हिसकून घेतली. प्रतिष्ठेनें धरून जालमसिंगाकडे नेत होते. तो तेथून आत्ता आली कीं, हवेलीत नेऊन कैद करणें. आणि सरंजाम सर्व लुटून घेऊन शामराव माहाडीक यांजकडे पावता करणें. त्याजवरून जालमसिंगाचे आत्तेप्रमाणें त्यांचे लोकांनीं हवेलीवर चौक्या बसवून, त्यांचे बराबरचे लोकांचीं हत्यारें घेऊन, शहरा बाहेर काढाडून दिलें. कंपूचे वर्तमान समजले कीं, साहेबांनीं शामराव धरून कैद केला. कंपूत चार होरांचे चार चोरांचे होतेच, जे साहेबांचे साधन ठेऊन हांते त्यांनीं खुषी मानली. उभयतां कारकून हवालदील जाले. वास्तवीक वर्तमान [न] समजल्यामुळे मुजरत हल्लकारे जोडी रवाना केली. ती जोडी प्रहर रात्री नंतर नदी उतरून हवेलीत गेले. पत्रें पाहून हल्लकारे यांस इनाम देऊन त्या वेळेस जाबसाल लिहून पदमसीचे गुमास्त्या कडून खर्चाची बेगमीची चिथ्ठी घेऊन दुसरे हल्लकारे रवाना केले. ते सूर्योदय झाल्यावर दुसरे दिवशीं घटिका दिवसास दाखल झाले. पत्रें पाहून दीलजमाई होऊन कंपूवाले कुमेदान अवघे बोलावून पत्रें वाचून दाखविलीं आणि साखरा वांटल्या. खर्चीची चिथ्ठी शहरांत सावकाराचे येथें पाठवून सही केली. ऐवज आणून ताबडतोब वांटणी सुरू करून दो महिन्यांत अवघा फडशा केला. वीस रोजही आगाऊ दिले. भाद्रपद मासीं शामराव कोट्याहून निघून ताल्हेल्याचे मुक्कामी कंपूत येऊन सरंजाम सर्व अवलोकन केला. पंधरा दिवस तेथें मुक्काम होता. तेथून कूच करून शिंगोळीचा घाट उतरून खाली आले.

४०. चौकाळा=झोंपाळा.

४८. राजा जालमसिंग हा कोठें येथील राजाचा कारभारी—हा मोठा राज कारणी प-

राक्रमी व मारदस्त पुढेच होऊन गेला.

४९. हल्लकारे=जासूद.

मागे जुंजरनेकास खालाजी बल्लाळ व राजे जालमासिंग यांनी बहुतच कर्जीत केले की, “ तुम्हांस बोलाविले कशास आणि तुम्हीं केले काय ! तुमचें व शाम-राव यांचें मेळ करून देऊं हरामखोरीचा डाग तुम्हांकडे न लागतां महाराजांची भेट घेऊन तुम्हांस निरोप देववावा, अशा करितां तुम्हांस बोलाविले. तें आमचें आम्हांपाशीं राहून तुम्हीं आपली अवलंब बाहेर काढून हरामखोरीचा म द स दे परिधान केला. तुम्हांस महाराजांपाशीं पावतें करावें, परंतु आम्ही रजपूत आमचे इराद्यास खोमी येती. बाकी तुम्हीं आपल्याकडून कसर केली नाहीं. ” या भावी दोष पदरीं घेऊन शामपुण्यास रवाना करून त्याचे माथां आ सा न केले.

महाडीक कंपू घेऊन माळव्यांत आले. यजमानांचीं पत्रे, रात्रीचा दिवस करून पावें, प्रसंग अडचणीचा, म्हणून लिहीत गेले. इकडून लिहीत गेले कीं, आम्ही आल्या शिवाय लढाईचा मुकाबला करूं नये. परंतु होणार भाविष्य. आश्विन शुद्ध अष्टमीस लढाई शिकस्तें जाली. पुढें जावेच्या मुक्कामी फौज समेटून नवलईवर आले. तेथून महाडीक कंपू सुद्धां सामल झाला. पुन्हां कंपू सुद्धां खासरोदेस येऊन, आणखी चार रुपये घेऊन, इतलाबेस आले. तेथील तसनस करून मागती खासरोदेकडेच आले. तो सरनोराव घाटगे व पेंढारी वगैरे यांचा मुक्काम उज्जनीस होता. महाराजांनीं गजा कुंवर व कृष्णाजी महाडीक या-जबरोबर सरमजाम देऊन इंदूरचा बंदोबस्त करावयास रवाना केले. तो शि-वांकडील पेंढारी व फौज येऊन आश्विन वद्य चतुर्थीचे दिवशीं लढाई जाली. गजा कुंवर कामास येऊन कृष्णाजी महाडीक यानला जखमा आल्या. शिकस्त होऊन पेंढारी यांनीं इंदूर जाळून निघून गेले. काहीं वस्ती जुने इंदुरास मात्र राहिली. हें वर्तमान स्वारीत येतांच कंपू सुद्धां इंदूरचे मुक्कामी कार्तिकमाशीं आले. शहर बेचिराब, तेव्हां लोकांस दिलदिलासा देऊन बंदोबस्त केला. नजीक इंदूर येथें मुक्काम होता.

तो काशीराव होळकर पुण्याहून निघून दर कूच देवाशास आले. तेथून पांडुरंग शंकर व आनंदराव माधव निसबत बुळे उभयतांस खर्चाचे अडचणी-मुळे महाराजांकडे पाठविले. उभयतांच्या भेटी जाहल्यावर पांडुरंग शंकर यांणीं सुकोजी होळकर गादीचे मालक जाल्यावर पूर्वीच्या खटल्याचे दिवाण हे; यांणीं खिठोबा व यशवंतराव होळकर व काशीराव होळकर यांजला, खलमाबाई होळ-कर सुभेदारांची स्त्री इची जलाली फार मोठी, तेव्हां सुभेदार यांनीं त्रिवर्गीची सोय पांडुरंग शंकर यांस करून प्रगणें कायथें पूर्वी मोठे सुभेदार

५०. अवखाद=जोर सामर्थ्य.

५१. किंवा “ मखसद ” ?

५२. सामी=कमीपणा.

५३. शिकस्त=पराभव.

यांणीं तुकोजी होळकर सुभेदार यांस जाहगीर लावून दिव्ही होती, तो महाल सदरहू अन्वये यांचे खर्चास लावून देऊन, काशीरायांचे नावे सरदारांचा सरळ शिक्षा कायम ठेऊन, मशारानल्ले यांणीं बाईच्या जरबेत त्रिवर्ग मांजराचे पिला-सारखे पोटाशी धरून, लहानाचे मोठे करून, नांवारूपास आणिले. ती क्रिया महाराजांचे मनांत वागून यांचा स्तकार केला. यांचे समोर हुक्का पिऊन नये, गैरशिस्त भाषणे करू नये, याप्रमाणे वहिवाट घातली. यांचे सांगितल्याप्रमाणे काशीराव होळकर यांजला खर्चास पाठवून महेश्वरी दाखल जाहले. जाले वर्तमान फौजेत आल्यावर यांचे भेटास महाराज सडे महेश्वरी गेले. फौजेत महाडीक होते. खांसे महेश्वरी जाऊन बाईसाहेबांचे छत्रीपाशी उभयतांच्या भेटा जाहल्या उभताही श्री जहाले. नंतर बाळासाहेब व महाराज किल्यांत आले. सलामीच्या तोफा जहाल्या. भोजन इत्यादिक न होता महाराज निघून धिठोबाचे देवळी बाई होते तेथे गेले.

दुसरे दिवशीं नर्मदेचे दक्षिण तीरास गोपाळराव चिटणीस दहा हजार फौज व चार पलटणे घेऊन आले. तेव्हां काशीराव होळकर यांजकडील सर-मजाम महेश्वरी होता त्याच्या मुकाबल 'स खुशालसिंग जाधव व हूरजी काळगा-वडा पार उतरले. वासक शिपी जमादार दोन हजार मनुष्य याजप्रमाणे पार उतरून मुकाबला गोपाळरायाशी जाला. लढाई सुरू होऊन तरवारीशीं गांठ पडली. ईश्वर सत्तेने गोपाळरायाचे पाय उधळले. तो शिपी काहीं ज्वारी-च्या शेतांत व काहीं नाल्यांत. हे गोपाळरायास ठाऊक नाही. इकडील फौजेने त्याजवर घाला घातला. त्यांनीं दोन तीन तासेरे दिव्हे. त्याने गोपाळराव यांची खराबी फार झाली. मग हूरनाथ याचे बराबर चार पलटणे देऊन पार उतरून अंबाजी खंडेराव याजकडे सुभ्याचे काम सांगितले. तेही पार उतरले दुसरी लढाई मुळठाणचे आसपास अडचणीत प्रसंग पडला. इकडील पल-टणांत गोरा होता त्याने नाल्याचे अवसान न पाहतां एक तोफ व चार कंपन्या घेऊन कोणास न पुसतां त्यांचे स्वार चौडले होते त्यांजवर गेले. मारीत चालला. त्या स्वारांनीं पाठीवर घेऊन कंपन्या पावेतो तोफा खान्यांत येतांच स्वार सरंजाम एकीकडे होऊन त्यांची पलटणे खोऱ्याचे वर होती त्यांचा व कंप-न्याचा मुकाबला पडला. तेव्हां त्यांनीं त्यांची चाळीस तोफ उमाठ्यावर हे बंदखलीत, इकडील स्वारांकडील मदत तोफांच्या मान्यास्तव न जाल्यामुळे चार

५२. बाड=तंबूच्या कनाथी, आडोसा, जमानखाना.

५५. "वासकशिपी" असेही होईल.

तथापि मूळांत 'शिपी' असेच सर्षज आहे.

५६. वाडले होते= पुढे आले होते.

५७. उमाठा=उंचवटा, उंच टेकडी.

कंपण्या पावेतों फौज मारली गेली. गोपाळराव यांस ब्रह्मणपुराहून शिंदे यांचे बोलावणे आल्यामुळे तिकडे गेले. हेही महेश्वरास आले.

उभयतां बंधूंचे खलबत जाले. त्यांत हांशील कारभाऱ्यांनीं मजला सुख फार दिले. त्यांचे उसने [झाले] म्हणजे माझा संतोष होईल. तेव्हां यशवंतराव महाराज यांनीं दूरादेश पाहून विचार केला कीं, वडिलांनीं आज्ञा केली हा यांचा जाती स्वभाव. ब्राम्हण टाकून काय मिळणें हें आपल्यास ठाऊकच आहे. परंतु फौजेचा पसारा मोठा त्यांत इंदूरच्या शिर्केस्ती पासून फौज हवालदील. पैक्या वांचून यांची दीलजमाई होत नाही. यास्तव मुत्सदी लोक कैद करून पैक्याची तोड करावी यांत फौजेस आधार वाटून वडिलांचाही संतोष होईल. असा मनसोबा सिद्ध करून खंडो महादेव व दिवाणाकडील कृष्णराव भाऊ व श्रीपतराव व रामराव व आबाजी व पाराजी पंत व सखाराम जगजीवन व दिनकरराव पागनीस व दाजी मुनसी व स्वारीतील बाळाजी कृष्ण फडणीस इतक्या असाम्यांस कैद करून [आणिल्या.] आज्ञेस उजूर सखाराम जगजीवन व दिनकरराव पागनीस यांनीं रदबदल्या विशेष केल्या मुळे यातना फार जाल्या. खंडो महादेव व आबाजी पळसीकर यांनीं आज्ञे प्रमाणे, उजूर न करितां, चिट्या लिहून दिव्हा. पांच पन्नास लाखांचा तोर्दा करून वसुलास गुलाबीखां निसवत मीरखां सरकार पैकीं दयाराम जमादार, यांजला ठेऊन, व बाड महेश्वरी बिठोबाचे देवाल्या पुढील बंगल्यांत ठेऊन जातीनें इंदूर मुक्कामीं फौजेत आले. लोकांस दम दिव्हा. पांच पंचवीस लाख रुपये तयार केले आहेत. वसुलास गुलाबीखां व दयाराम जमादार ठेविले आहेत. दो चों महिन्यांत ऐवज वसूल होतां तो पर्यंत आपण रजवाड्या कडून घास दाणा करूं.

अशा हमराईनें इंदूर मुक्कामींहून कूच केले. ते तलावे करून पिंपळोद्यास आले. तो शारराव महाडीक केवळ प्रायोपवेशनीं यांनीं अडचणीचा प्रसंग पाहून मागे बाळोजी हुंगळे पंचवीस हजार फौज व पांच पलटणे घेऊन होतेच. यास्तव महाडीक तसेच पालखींत घालून बनाता गुंडाळून बाहेर काढाडिले. बाटेंतच त्यांचा प्राण गेला. मुक्कामीं जाऊन दहन करून प्रातःकाळीं कूच करून प्रतापगडावरून मेवाडांत हाऊन पुष्कराचे स्थान बुंदी कोटे एकीकडे सोडून सिउर आष्ट्याचे सुमारे हार्दे हांड्याचे घाटे उतरून नेमाडांत येऊन, महेश्वरी [आले.] तेथेही दम न खातां भारमल होळकर जावडा नावडीच्या मुक्कामीं भेटून, मनांत विचार केला यांजला देशाचे मोहिमीस जाणें, काशीराव तेथे राहिल्यास आपले निवास घोर केला, तसें

५८. शिकस्त=पराभव.

५९. उजूर=सबब, खंड जाव.

६०. तोर्दा=एकंदर ?

६१. प्रायोपवेशनीं=मरणोन्मुख.

काशीराव होळकर-यशवंतराव होळकर. (११)

यांचे बराबर रवाना करावे. काशीराव होळकर यांच्या कड्या विकड्या आचार विचाराच्या गोष्टी सांगितल्या. तो पावतो काशीरायाविशीं महाराजांच्या मनुष्य विकल्प नव्हता. भारमल्लाच्या गोष्टी ऐकून मनांत विकल्पाचे पर्वत येऊन उष्ण काळाचे दियस, मेवाडचा उर्बाळा, काशीराव होळकर यांचा पुत्र लहान, हे काहीं न पाह- तां बोलावयास कोणी नाही, दाबून बोलावया जोगे मनुष्य पांडुरंग शंकर त्याचा- ही काळ महेश्वरी जाला, चिमणाजी कृष्ण याजला पाठवून तेच दिवशीं महेश्वरीहून जावडा चावडीस खरगोणस [आले.] तेथे कपू व नागो जिवानी फीज सुद्धां थारेचे जिब्यांत होते त्यांजला आणावयास कोण पाठवावे, ते नर्मदा उतरले म्हणजे आपण घाट उतरावयाकरितां मुक्काम होते ते नर्मदा उतरल्यावर हे कूच करून सेदव्या नजीक मुक्काम केला. खरगोणचे मुक्कामीं सवड पडल्यावर काशीराव होळकर यांनीं भिकाजी होळकर सेदव्यांत होते त्याशीं संधान बांधून सेदव्या- नजीक मुक्कामीहून निघून सेदव्यास गेले हे वर्तमान कळल्यावर उर्बेलाणी घो- ड्यावर बसून तेथे आले. जामदारखाना सांभाळावा तो दो लक्षाचे कापड हातीं लागले. बाकी त्याचे बराबर मंडळी होती ती मल्हारराव शमचंद्र फडणीस आदी करून त्यांस बोलावून विचारले कीं, बाळा साहेब कसे गेले ? मंडळीनें उत्तर केलें कीं, आढांस ठाऊक नाही. आपण आलां तेव्हां समजलें. मग बोलले कीं, “त्यांच्या करण्याच्या चाली माझ्या ध्यानांत आहेत. त्यांनीं केलें ते उत्तमच केलें. माझे प्रालब्ध माझे बराबरच आहे. तुम्हांस जावयाचें कीं रहावयाचें ? रहावयाचें असल्यास येथे बाळासाहेबां वेगळे काय आहे ? परंतु गां ड घोड्याची मेहनत, डोकें हातावर, मिळेल ते दिवशीं खावें नाही ते दिवशीं उपास करावा, हे तुमच्यानें होणार नाही. लेकरे आहांत. बाळासाहेब दौल- तीचे मालक तुम्हीं दरबारचे मालक. तुम्हीं त्यांजपाशींच असोवें. तुमचीच मंडळी मजबराबर आहे. जी माझी गत तीच त्यांची गत. चांगलें झाल्यास तुमचेच आहेत, वाईट झाल्यास तुमचे तुम्ही कायमच आहां. दौलत सांभाळाल- च. ” यांनीं उत्तर केलें आज्ञा होईल तसें करूं. असें बोलून गोटांत आले. मल्हारराव शमचंद्र आपले राहुटीस गेले. बाळाजी कृष्ण यांजकडून महा- राजांबराबर होते त्यांचेही मानस असें आलें कीं, काशीराव होळकर मालक यांजपाशीं आपण असोवें. तेव्हां आग्रह करून अर्थ नाही. मग कूच होऊन घाट उतरावयास गेले. ते समयीं फडणिंसांसह कारखून मंडळी हजर जाली. विनंती केली कीं आम्हांस आज्ञा काय आहे. महाराजांनीं श्रवण करून साहेब नौबत शिक्रे कटार बिछीना व आंगावरील पोषाक राहिल होता तो याचे

६२. उबाळा=उन्हाळा, ऊष्मा.

६३. उपलणी=लोगिराशिवाय.

बरोबर इतका सरंमजाम देऊन पन्नास स्वार दिव्हे. किल्यापासून पांच कौ-
शावर यांजला सोडून माघारे यावे असे सांगून रवाना करून आपण घांठ
उतरावयास गेले. व लष्करांत धारण रुपयाचे दोन शेर पीठ, खर्चाची अड-
चण रहात चालली. तथापि हिमतीचा पुरुष, भाग्यशाली, घांठ उतरून थाल-
नेर महाल वमय किल्ला भिकाजी होळकरां जहागीर, तीन दिवसांत किल्ला
खाली करून घेऊन, दर कूच जाऊन जामपूर मोराण्यास छावणी केली. तेथे
कंपू व नागो जिवाजी येऊन सामल जहाले. तेथील मुक्कामीडून भाद्रपदमासे
सन १९१२ ते साली कूच करून जनस्थानास वद्य एकादशीस स्वारी दाखल
आली. तेथून वाडा बरोबर सरमजाम देऊन चांदवडास रवाना केले. काशी-
राव होळकरास भेटून इंदूर मुक्कामी फौजेत जावयाचे समयी फत्तेसिंगराव
माने यांजबरोबर फौज व महाराज कंपू फुलण [साहेबाचा] कंपू देऊन देशास रवाना
करून, समागमें रामराव आबाजी पळशीकर यांजकडे पैका ठरला होता तो वसूल
करावा सबब बरोबर दिव्हा. खंडो महादेव व सखाराम जगजीवन व मल्हार
दाजी निसबत दादाजी गंगाधर हे दरकूच गाळण्याचे किल्ल्यांत टाकिले,
माने खानदेशांत उतरल्यावर श्रीमंताकडील सुभा धोंडोपंत गोडबोले दहा हजार
फौज व पन्नास तोफा होत्या त्यांची व मान्याची लढाई होऊन धोंडोपंत लुटून
घेतले. ते पुढे मोहण्यावर होतेच. गणपत नारायण दिवाण हे का-
शिराव होळकराकडून फौज घेऊन खानदेशांत होते त्यांजबरोबर
सरमजाम बंगस पठाण व हयाद अल्लीखां व आचमसिंग
पुरवध्या दोन बेडे तीन हजार स्वारांचे, बाकी किरकोळ सिलेदार पागा हे
फौजेत फौज मिळवून उभयतां बेडेवाल्यांची खातरतसलीम करून साहेब नांबद
देऊन हमराहा केला. गणपतराव नारायण दिवाण यांजकडून कारकून दिवा-
णागिरीचे काम करीतच होते, त्या कामावर ते मालक ठेऊन त्यांजकडे सोपे शाली.
मग जनस्थानी चार रुपये घेऊन, दरकूच आळोखिडीस आले.

इकडे यशवंतराव होळकर घाट उतरल्यावर श्रीमंतांस मसलत पडून श्रीमंतां-
नी शिंदे यांस लिहिले त्याजवरून त्यांनीं सदाशिवराव सुभे पन्नास हजार फौज
व एक कंपू समागमें देऊन पुण्यास रवाना केले होते, ते त्यांचे अगोदर पुण्यास
दाखल शाले होते. महाराज आळोखिडीस जाऊन, मोरखां नबाब काहीं सरजाम
घेऊन, जुन्नराकडे गेले. तिकडे शिंद्याकडील फौज पलटणे होती. लढाई
होऊन नबाब स्वारीचा रोख धरून आळोखिडीस आले. सो व त्याकडील फौज
पाठलाग करून खिंडावर आले. इकडून महाराज सडा सरमजाम घेऊन त्यांचे
मुकाबल्यास आले. आधीन शुद्ध ८ मीस लढाई शाली. पलटणे मागे हटलीं.

लौकिक कराल यास्तव रुकार घालतो. परंतु दादासाहेब यांस तुम्ही कसे धराल? " मामा बोलले की, " रुकार घालावा. मग सांगूं. " नंतर बापूंनी खिजमतगार याजपासून कलमवून आणवून यादीवर रुकार घातला. व गीतागंगाजळी व फुलें, तुळशी, बेलभंडारं मामांनी आणवून बापुंचे हातांनी उचलून घेतलीं. बापू बोलले की, " गंगाजळी सुद्धा जहाली. आतां दादासाहेब यांस कसे धरणार हें सांगावें. " मग मामा बोलले की, आजच तुम्ही पुसूं नये. आमची मसलत जेथें होईल तेथें उद्देक आपणांस बोलावणें येईल. तेथें यावे म्हणजे उत्तर सांगूं. " इतकें बोलले व मामा घरी निघोन गेले. ही बातमी दादासाहेब यांस काहींच लागली नाहीं.

दुसरे दिवशीं रात्री नानांचें वाड्यांत अकराजण जमले आणि बापूसही बोलावणें पाठविलें आणि बापूही आले. नंतर मनसोबा केला कीं, दादासाहेब वाड्यांत सांपडणार नाहींत. बापू बोलले कीं, बाहेर काढिले पाहिजेत. आणि हैदराबादेस निजाम अल्ली मोंगल याची दोस्ती बंधूप्रमाणेंच होती, त्यास पत्रें लिहिंलीं कीं, " दादासाहेब यांणीं नाराणराव साहेब यांस ठार मारिलें. हा पुत्र त्या नानासाहेब यांचा मारला नाहीं, तुमचा मारला, असें समजावें. आणि लाख फौज घेऊन आपण पुण्यावर यावे. " याप्रमाणें त्यांस पत्रें लिहिंलीं. म्हणोन बोलिले. ही मसलत अवघ्यांचे मनास आली. मग गंगाभागीरथी पार्वती-बाई काकूसाहेब यांचे नांवचीं पत्रें मोंगलास एक [व] पेशवे यांजकडील वकील राजश्री कृष्णराव काळे यांस एक अशीं पत्रें लिहिंलीं. वकील यांचे पत्रांत लिहिलें कीं, " नबाबस दूर कुचास लाख रुपये कबूल करून लाख फौज बाले-घाटाचे सुमारे घेऊन यावे. " या प्रमाणें दोन पत्रें लिहिंलीं. रातारात लखोटे खाना केले. दररोज वाड्यांत येऊं जाऊं लागले.

याजवर महिन्यांपंधरा दिवशीं कासुदानें दाखल केलीं. वकीलानें पत्र पाहून निजाम अल्ली यांस पाठविलें. मग नबाब बोलले कीं, " नानासाहेब यांचा मुलगा मारला नाहीं. आमचा मुलगा मारिला. सबब आम्हांस जरूर जाण्याची. " याजवरून नबाब अणें आपली लाख फौज पुण्यावर तयार करून बाहेर डेरें दिले आणि उतरले. मग कृष्णराव काळे वकील यानें दादासाहेबांस पत्र लिहिलें. " निजाम अल्ली आपलेकडेस लाख फौजेनिशीं निघणार आहे. पुण्यावर मोहीम आहे. " आतून पत्रें मुत्सदी यांस पत्रें निराळीं व सरकारांस निराळीं. या प्रमाणें पत्रें लिहीत गेले. एका महिन्यांनीं वकील यांचीं पत्रें घेऊन पुण्यास दादासाहेब यांस दाखल केलीं. दादासाहेब यांणीं पत्रें वाचून पाहून सखाराम बापू व त्रिंबकराव मामा व नाना फडणीस, हरिपंत फडके यांस बलावून आणून

सांगितलें कीं, वकील यांची पत्रे आलीं आहेत कीं, “ निजाम अल्ली बाहेर निघाले आहेत. पुण्यावर मोहीम आहे. हें वर्तमान काय ? ” मग स्वखाराम बापू बोलले कीं, “ वकील खोटे लिहिणार नाही. इकडे येण्याची बातमी खास आहे. त्यांस समजलें असेल म्हणोन लिहिलें आहे. आपण काळजी करूं नये. पेशवे यांचे वेळेस मोंगल आले त्यांनीं येऊन काय केलें ? आपण खांदी स्वारी फौज सुद्धा तयार करून तोंडावर चलावे. विपर्यास दिसल्यास परिपत्य करूं. काय चिंता आहे ? ” असें बापू बोलले.

मग डुमुरात मानकरी पन्नास हजार फौज तयार करून दादासाहेब चिरंजीव अमृतराव हे दत्तपुत्र होते ते, आनंदाबाई व सर्व मुत्सद्दी झडून [बरोबर घेऊन] शारपिरावर जाऊन उतरले. निकडे तिकडे सरंजामी व शिंदे होळकर यांस पत्रे पाठविलीं कीं, निजाम अल्लीवर मोहीम आहे. तुम्हीं सर्वांनीं फौजेनिशीं यावे. तों नबाब कूच दरकूच बालेघाटाचे सुमारे आला. तों दादासाहेब कूच करून कोरगावचे मुक्कामी गेले. तेव्हां दादासाहेब बोलले कीं, “ पुण्यास बाया घरीं दोघी जणी आहेत. पार्वतीबाई व गंगाबाई. यांचे खंखळी करितां कोण ठेवावे. कारण गंगाबाई गरोदर तीन महिन्यांची आहे. ” मग धोंडो खंडाजी पट्ट शिष्य होते. त्यांस मुतालकीचीं वस्त्रे शिक्रे कटयार दिली. आणि सांगितलें कीं, तुम्हीं पुण्यास जाऊन बाड्याचा बंदोबस्त व शहरचा बंदोबस्त राखावा. या प्रमाणे सांगितलें. मग धोंडो खंडाजी कारभारी हे निघोन पुण्यास आले. बाड्याचा व शहरचा बंदोबस्त केल. दादासाहेब यांस मुत्सद्दी याणीं पुढें शहास गुंतविलें व नबाब यांस मुत्सद्दी याणीं आतून पत्रे पाठविलीं कीं, तुम्हीं बालेघाटावर रहावे. आमचे इकडून जशीं पत्रे येतील त्या प्रमाणे करावे. यावर एक दिवशीं रात्रां मुत्सद्दी जमले. आणि यांस बापू बोलले कीं, “ आतां बायांची मसलत कशी करावी ? ” दोन्ही बाया पुण्याहून पुरंदरास न्याव्यात. तो नारो आपाजी याजकडेस किल्ला आहे. तेव्हां स्वखाराम बापू याणीं नारो आपाजी यांस सांगितलें कीं, तुम्हांस निरोप देववितों. तुम्हीं पुरंदरास जावे आणि किल्यावर बायांस पळवून न्याव्यात. या प्रमाणे विचार करून दादासाहेब यांस मुत्सद्दी याणीं सांगितलें कीं, “ पुरंदरास खाली रामोशांन्ना फार दंगा जहाला आहे. त्यास नारो आपाजी यांस माघारें पाठवावे. म्हणजे नारो आपाजी बंदोबस्त करतील. ” त्याजवरून नारो आपाजी यांस निरोप देवविला. ते पुरंदरास आले. दुसरे दिवशीं अकरा जण मुत्सद्दी एके ठिकाणीं जमून विचार केल कीं, “ आपल्यांतून दहा जणांनीं मागे फिरावे. आणि एकानें येथें रहावे. त्यानें मागची मसलत करावी. येथें कोण रहातो तें बोलवे, येथें जो

राहील तो आजच मेला असे समजावे. ” मग बापू बोलले की, “ मागची मसलत आम्ही करूं. आम्हांस येथे रहाणें. ” तेव्हां मामा बोलले की, “ तुम्हांस आम्ही निरोप देववितों. आणि आम्ही येथे रहातों. आम्ही आजच मेलें म्हणून समजावे. परंतु तुम्ही मसलत शेवटास न्यावी. ” दुसरे दिवशीं बापूंनीं कपाळ बांधिलें. आमांश ज्वर भारी जहाला. आणि निरोप मागूं लागले की, “ आमचे शरीरास समाधान नाहीं. आम्ही पुणें मुक्कामी जातों. बरे जहालें ह्मणजे येऊं. ” मग मामांनीं दादासाहेब यांस विनंती केली की, “ बापूंच्या शरीरास समाधान नाहीं. त्यांस निरोप द्यावा. बरे जहालें म्हणजे येतील. ” त्याजवरून दादासाहेब यांणीं निरोप दिला. बापू निघोन पुण्यास आले. व नाना फडणीस यांची प्रकृती बिघडली. व हुरीपंत तात्या यांच्या पोटांत पोटशूळ उठून फार हैराण जहाले. या प्रमाणें सोंगें करून निरोप मागतात. ही लबाडी दिसते [असे दादा बोलले.] तेव्हां मामांनीं उत्तर केलें की, “ रडतराव घोड्यावर बसविला असतां तो तरवार मारणार काय आहे ? त्यांचे शरीरास समाधान नाहीं. तेव्हां बराबर घेतल्याचा उपयोग काय ? तर त्यांस निरोप द्यावाच. पुणें मुक्कामी जाऊन आठ चार दिवसांनीं बरे जहालें म्हणजे येतील. आम्ही आपले बराबरच आहों. आपण कांहीं काळजी करूं नये. ” अशी भुलयाप देऊन मुत्सद्दी यांस निरोप देवविले. ते निघोन पुण्यास आले. दादासाहेब यांस तेथून कूच करून एक मजल पुढें नेलें. तेथे शहास गुंतविलें. दहा जण मार्गे गेले.

मग मुत्सद्दी यांणीं तार्डबाई साठी ही गंगाबाईची आई यांजला बोलावून आणून सांगितलें की, “ गंगाबाईस दुखवट्या करितां म्हणून माहेरी आणावी. मग तार्डबाई साठी ही वाड्यांत जाऊन राजश्री धोंडो खंडाजी कारभारी यांजला मजकूर सांगितला. त्याजवरून कारभारी यांचा निरोप जाहला. पार्वतीबाई काकू व गंगाबाई यांजला बुरखे बांधून स्वारी तार्डबाई साठी यांचे वाड्यांत आली. दोघी-जणी गेल्या हें कारभारी यांजला ठाऊक नाहीं. तों नारो आपाजी हे पांचशें स्वार बरोबर घेऊन पर्वतीस बसले होते. तों प्रहर रात्रीस सांठे यांचे वाड्यापर्यंत येऊन, पुरंदरा पावेंतों डांक बसवून, दोघी बायांस पालखींत घालून, मध्यान रात्रीस पुरंदरास घेऊन गेले. मग प्रातःकाळीं सखाराम बापू व नानाफडणीस व हुरि-पंततात्या वगैरे मुत्सद्दी पळोन गेले. हें वर्तमान कारभारी धोंडो खंडाजी यांस कळलें. त्यांनीं दादासाहेब यांस कळविलें की, दोघी बायांस सर्व मुत्सद्दी मिळोन घेऊन पळोन गेले. मग दादासाहेब यांणीं पत्र पाहून त्रिंबकराव मामा यांस बलावून विचारलें की, “ तुम्ही मुत्सद्दी यांस निरोप देवविले. त्यांनीं पाठी मार्गे

पुरंदरास बंड केलें ” तेव्हां मामांनीं विनंती केली कीं, “ ते असे मात्रागमनपणा करतील असे मला काय माहीत ? त्यांच्या शरीरास समाधान नाही म्हणोन निरोप देवविले. आणि ते पळोन गेले. काय चिंता आहे ? आम्ही आपले जवळ आहोंत. आपण कांहीं काळजी करूं नये. ” अशा गोष्टी सांगोन समाधान केलें. मग दादासाहेब म्हणाले कीं, आम्ही माघारे फिरतो. तेव्हां मामांनीं उत्तर केलें कीं, “ गलीम उरावर आला आहे. त्याचें पारपत्य करूं. मग मुत्सदी यांणीं घरफितूर केल्या तो पाहून घेऊं. परंतु परशत्रूचे घरांत राज्य गेलें तर मग कठीण. ” याप्रमाणें दादासाहेब यांस सांगितलें. तेथून कूच करून काष्ठापळीचे मुक्कामी गेले. तेथें शहास गुंतविलें. मार्गे इकडे मुत्सदी पुरंदरास गेले होते त्यांनीं विचार केला कीं, “ गंगाबाईस कन्या जहाली तर कसें करावें ? ” असे बापू बोलले. तेव्हां नाना बोलले कीं, “ चितपावनाच्या बायका, यांच्या बरोबरीच्या मरोदर, नऊ महिन्यापर्यंत किल्यावर ठेवाव्या ” याप्रमाणें बाया किल्यावर दहा आणोन ठेविल्या. परंतु हें वर्तमान दादासाहेब यांस कळलें तर कसें करावें ? प्रत्यक्ष अवतार जहाला तत्रापि संशय घेतील. त्यांस खरें वाटणार नाही. म्हणोन दादासाहेब यांची मुलगी दुर्गाबाई, तिजला बारामतीकरांकडे दिली आहे, तीस आणोन किल्यावर ठेवावी. जेव्हां गंगाबाई प्रसूत होऊं लागतील तेव्हां खोलींत नेऊन प्रत्यक्ष दाखवावें. म्हणजे दादासाहेब यांची खात्री होईल. कदाचित मुलगी जहाली तर बदलाबदली करीतच आहों. मग कसें होईल ते पाहूं. ” असे पार्वतीबाई काकू यांनीं सांगितलें. मग मसलत चार महिने लांबविली. पुढे गंगाबाईसाहेब नव मास भरल्यावर प्रसूत जहाली. मुलगा दृष्टीस पडला. त्यावेळेस दुर्गाबाई यास पार्वतीबाई काकूसाहेब यांणीं खोलींत आणून दुर्गाबाई यांस आणून बसविलें. तों तिच्या देखत अवतार जहाला.

आतां पुरंदरा खालची फौज व तिकडून मोंगल असे येऊन दादासाहेब यांस धरावा याची चिंती अशा फितुराची त्रिंबकराव यांस पाठविली. ती चिंती दादासाहेब यांस सांपडली. मग मामासाहेब यांस बोलावून पुसलें कीं, “ तुमचें पारिपत्य काय करावें. ” त्यांणीं उत्तर केलें कीं, “ स्वामीस चिंती फितुराची सांपडली त्यापेक्षां मोंगलाच्या फितुरांत नाही असें बोलल्यास सत्य कसें वाटेल ? मर्जीस येईल तसें पारिपत्य करावें. एक मामा मेला तरी चिंता काय आहे ? मार्गे मुत्सदी स्वामीसेवेंत अकराजण आहेत. मामापेक्षां चांगले आहेत. ” दादासाहेब यांस परम राग आला. आणि तवे तापत घातले. ते लाल करून मामांस वर उभे केलें. नंतर मामांचे पायां खालून बहुत धूर निघूं लागला. मग मामांनीं

शेखधनी केली. मग तय्यारून खाली उतरले. आणि दुखणें लागलें. तसेच शिकस्त स्वारी बराबर होते.

तों इकडे सुवाई माधवराव यांस बारा दिवस जहाले. पाळण्यांत घातले. नांव सुवाई माधवराव ठेविलें. आणि गादीवर बसविलें. तों सातात्याडून पत्रें व वस्त्रें आलीं तों पुढें ठेविलीं. पार्वतीबाई काकू यांनीं सुवाईचे शिके, कटारी, सनदा वगैरे ठोकिल्या. सनदा व साखरा महाली महाली सरदार व नबाब मोंगल व टिपू सुलतान [सुद्धां] सर्वास पाठविल्या. इकडे दादासाहेब यांस साखरा पाठविल्या. मनांत खुषी जहाली.

दुसरे दिवशीं बापू व हरीपंततात्या फौजे सुद्धां तयार जहाले. तिकडे नबाब यांस सूचना केली कीं, तुम्हीं तिकडोन यावें आम्हीं इकडोन येतो. आणि मध्येच दादासाहेब यांस धरावें. अशी बातमी दादासाहेब यांस समजली. आणि बातमीदार यानेही सांगितली. त्याजवरून दादासाहेब ज्या मुक्कामी होते तेथून पळोन गेले. आणि बापू व हरीपंत तात्या पाठीस लागले. ते पळून नाशिकास गेले. निजामअल्ली व मोंगल पुढें नाशिकावर सामोरे गेले. दादासाहेब धोडपच्या किल्यावर गेले. पुढें बापू व हरीपंत येऊन पोचले. आणि किल्यांत फितूर करून दादासाहेब यांस धरिलें. मग नबाब यांच्या व सखाराम बापू व हरीपंत तात्या यांच्या भेटी जहाल्या. नबाब यांचा इतमाम बहुत राखला. व त्याच्या जवळ खर्चास राहिलें नाहीं कारणानें मनास आणून जागीर पासष्ट लक्षांची व 'दौलताबादचा किल्ला दिव्हा. आणि मेजवानी केली. नंतर नबाब यांस निरोप दिव्हा. मग दादासाहेब यांस घेऊन पुण्यास आले. आणि वाड्यांत बंदोबस्त करून ठेविलें. नंतर बापू व हरीपंत तात्या पुरंधरास गेले आणि कारभार झाडून पुरंधरासच चालू लागला.

पुढें सहा महिन्यांनीं दादासाहेब फितूर करून निघाले. फौज घेऊन हरीपंत तात्या पाठीस लागले. दादासाहेब हे पळत पळत बऱ्हाणपुरास गेले. तों तेथेही पाठीस लागले. दादासाहेब हे उज्जनीस गेले. तेथे पवार यांचे गांव धारा म्हणोन शहर आहे. तेथे आनंदीबाई प्रसूत जहाली. बाजीराव साहेब यांचा जन्म जहाला. मग बारा दिवस जहाल्यानंतर तेथून कूच करून सुरतेस आले. तेथे पंधरा दिवस मुक्काम केला. तों इतक्यांत हरीपंत तात्यांनीं फौजेत फितूर केला कीं, दादासाहेब यांस धरावें. तों दादासाहेब व आनंदीबाई साहेब व अमृतराव व बाजीराव साहेब सुद्धां निघून गलबतांत बसून मुंबईस गेले. तों

११. धोडपच्या किल्यांत माधवरावाच्या वेळीं दादांस धरिलें होते.

१२. दादासाहेबांनीं उदगीरची लढाई मारून घेतलेला मुकुट.

तेथें इष्टुर फांकडा म्हणोन गोरा जहाला होता, तो भेटला. आणि घोर दिला. नंतर दादासाहेब यांनी आपली हकीगत सांगून चौथाई राज्यांत देण्याची लिहून दिली. इष्टुर साहेब यांस दादासाहेब बोलले की, “तुम्ही आम्हांस राज्यावर नेऊन बसवावे” याप्रमाणे सांगून दोन वर्षे दादासाहेब यांस आपले जबळ मुंबईत ठेविले. तेव्हां हरीपंत तात्या हे शुरतेहून निघोन पुरंदरास आले.

मग इंग्रज याणें पलटणें गोऱ्यांची पंचवीस हजार जमा करून बरोबर तोफा शंभर व दहा हजार घनतुरूप या प्रमाणें फौज जमा करून दादासाहेब यांस बरोबर घेऊन दाभाड्याचे तळेगांवां आले. तेथें मुक्काम केला. पेशवे यांणी पुण्यावर फौजेचा नम्रव करून शहर ओस केले. नारो आपाजीनी दरोबस्त कडबा भरला. त्याचें कारण की, शहर गलीमाचे हातीं द्यावयाचें नाहीं. मग एके दिवशीं स्वर्वाई माधव साहेब पुरंदराचे कित्यावर प्रातःकाळीं प्रहर दिवसास तिरंबाजी खेळत होते. त्यां समयी वर्ष पांचवें होतें. तेव्हां दादासाहेब यांची असलत सिद्दीस गेल्यास आपल्यास पृथ्वीत नागा नाहीं सारखी होईल म्हणोन [काश्मारी] विचारांत निमग्न होते. तेव्हां सखाराम बापू यांणी उत्तर केले की, आपलें यजमान तिरंबाजी करीत आहेत त्यांजला विनंती करूं. त्यांचें मुखांतून काय अक्षें निघतात त्या प्रमाणें पुढें करावें. सर्वांचे मनीस उतरून रुकार दिव्हा. तेव्हां सखाराम बापूनीं विनंती केली की, “दाभाड्यांचे तळेगांवावर दादासाहेब हे इंग्रज यांजला घेऊन उतरले आहेत. आणि आपल्या फौजा आपण पुण्यावर आहेत. इंग्रज तर भारी दिसतो. अमची माति अक्षत नाहीं. आपण अवतारी आहांत. मुखानें जें निघेल तें खरें.” श्रीमंत स्वर्वाई माधव साहेब यांणी संगितले की, माझा दुसरा तीरकमठा आणून द्यावा. त्या प्रमाणें आणून देतांच डोळे वटारून कमानीस तीर लाविला. अक्षि बोलले की, उदईक इंग्रजांचा मोड होतो. तुम्ही तयार होऊन हल्ला करावी.” तें बापूनीं ऐकून हरीपंत तात्यास व पाटील बाबांस चिठी लिहिली की, “महाराज धणी यांचा हुकूम जहाला की, तुम्ही उदईक तळेगांवावर हल्ला कराना. इंग्रजांचा मोड होईल.” ती चिठी हरीपंत तात्या व पाटील बाबा यांणी वाचून पाहून फौज तयार करून तळेगांवावर दुसरे दिवशीं येऊन ज्या ठिकाणी इंग्रज उतरला होता त्याजवर मोठे युक्तीनें जाऊन दोन फेरा केल्या व त्यांकडील दोन फेरा होतांच इंग्रजांचे स्वार दहा हजार गर्द जहाले. हे पाहून एकदांच उड्या घातल्या. आणि पलटणींत घोडे घालून

१४ मुंबईचा गव्हर्नर हाजें बी साहेब होता.
होता-इष्टुर=स्टुअर्ट. हा एक त्याचा सरदार

कारभारी पक्षाच्या हकीकती सुद्धा. (१५)

तरवार चालविली. आणि तो बंद केल्या. व तोफांच्या साखळ्या तोडून वीर आंत मिसळले. तरवार चालविली. नंतर हातघाई झाली. ते समर्थी इष्टुर फांकडा हा एका झाडावर चढून दुरीभण लावून सरकारचा सरं-
नाम पहात होता. तो ते समर्थी पानशे यांजकडील गोलंदाज उभा होता. त्याची नजर त्या झाडावर गेली. हें पाहून मनांत म्हणतो की, “ हा कोणी तरी खांसा आहे. म्हणोन त्याजवर शिस्त धरून लावून तोफेस बत्ती दिली. त्या गोळ्याने इष्टुर फांकडा इंग्रज ठार नहाला. खांसा पडतांच इंग्रजांचा मोड नहाला. नंतर दादासाहेब पळों लागले. पाटीलबाबा व हरीपंततात्या त्या सर्व फौजेसुद्धा पाठीस लागले. पळतांपळतां झंडाळें म्हणोन गांव आहे तेथें दादा-
साहेब यांस धरिलें. इंग्रजांचे पलटणीची खात्री नहाली. व काहीं पलटण राहिली ती पनवेलीस राहिली. मग पाटीलबाबा फौजेसुद्धा कोंकणपट्टी लुटून मागते परत पुण्यास आले. हरीपंततात्या यांणी दादासाहेब यांस धरून नाशि-
काजवळ आनंदवल्ली म्हणोन गांव तेथें नेऊन उभें केलें आणि गंगेचे उदक हातावर ठेविलें. आणि पुसलें की, “ नारायणरावसाहेब यांस मारावा हीं अक्षरें कोणी घातलीं तें खरें बोलवें. ” मग दादासाहेब बोलले की, ‘ मारावें ’ हीं अक्षरें बोललों नाहीं व आमचे हातचीं हीं आक्षरें नाहींत. ‘ धरावें ’ हाणोन लि-
हिलीं. ‘ ध ’ चा ‘ मा ’ [कोणी] केल्या. ही बातमी मजला ठाऊक नाहीं. ” अशीं आक्षरें बोलले. तें सर्व समजले. मग दादासाहेब यांचा बंदोबस्त करून आनंदवल्लीचे वाड्यांत ठेविलें. आणि दानधर्माचा बंदोबस्त यथास्थित ठेविला. सर्व कारखाने सुरू जहाले. दोन हजार स्वार व पायदळ पांच हजार व हत्ती दहा पंधरा असा सरंनाम कारभारी गोविंदपंत गोडबोळे यांस ठेविलें. आणि तात्या निघोन पुण्यास आले.

मग श्रीमंत स्वर्णमाधवराव साहेब यांस पर्वतास आणोन राज्य करूं लागले. मोठ्या समारंभांनें पुण्यास आणिलें. पुढें वर्ष संहामहिने बापू व नाना फडणीस एक विचारें कारभार करीत होते. तो बापूचे मनांत आलें कीं नानांस व हरीपं-
त तात्यांस धरावें. असें मनांत आणून मोरोबा दादा फडणीस यांस सांगून फितूर केला. मोरोबादादांनीं फडणीशी करावी. आपण कारभार करावा. या प्रमाणे फितूर केला. ती चिठी नानांस सांपडली. त्यावेळेस महादजी शिंदे हिंदुस्थानांत जाण्याकरितां गेले तो नाशिकावर मुक्काम केला. मग नानांनीं पाटी-
लबाबा यांस चिठी पाठविली की, “ आपले भेटीचें प्रयोजन आहे, तर लवकर यावें. ” ती चिठी पावतांच पाटीलबाबा माघारे परतले. पाटीलबाबा यांचा व नानांचा घरोबा बहुत होता. म्हणोन पाटीलबाबा पुण्यास आले. त्यांजला भेटा-

(१६) श्री. नारायणराव पेशवे यांची बखर कारभारी पक्षाच्या हकीकती सु.

वयास सर्व मुत्सद्दी गेले. तो पहिल्याने नाना भेटले. व बापूंची चिठ्ठी सांपडली होती ती पाटीलबोवा यांचे स्वाधीन केली. ती चिठ्ठी वाचून पाहोन आपले पागोट्यांत ठेविली. मग हुरीपंत तात्यांस व सर्व मुत्सद्दीस भेटले. व बापूसही भेटले. अंबारीशीं अंबारी भेटविली. आणि भेटी जहाग्या. मग पाटीलबावा यांनीं चिठ्ठी पागोट्यांतून काढोन बापूस दिली. मग बापू बोलले कीं, “हो अक्षरें माझी आहेत नानांस व हुरीपंत तात्यांस धरावें” मग पाटीलबोवा बोलले कीं, “यांचे पारिपत्य काय करावें ?” “आतां हें पुसणें काय ?” असें बापू बोलले. व पूर्वीं बाराभाईची यौद जहाली त्याजवर सर्वांचे व माझा रूकार आहे. त्याप्रमाणें व्यवस्था व्हावी. असें उत्तर बापूंनीं केलें. मग पाटीलबावांनीं बापूंचे पायांत रुप्याची बेडी घातली आणि सिंहगडावर चढविलें. मोरोबा दादा यांस नगरावर खाना केलें. याप्रमाणें बंदोबस्त केला व नाना फडणीस हे कारभार मुख्यत्वे करित होते. त्यांस सोळा वर्षे एक छत्री राज्य सर्वाई माधव साहेब यांनीं व राज्याचा कारभार ही एकछत्री नानांनीं केला. फडणीस जे करतील ते मान्य. पुढें श्रीमंतांचे प्रतापें करून पाटीलबोवांची मर्जी खुषी करून किताब दिला. व नवगत वस्त्रें देऊन शिक्रे कटार व मोहोर श्रीमंतांनीं दिल्ले. याप्रमाणें श्रीमंतांचे प्रतापें करून यशच मिळत गेलें. पाटीलबावा हे मृत्यु पावल्यावर दौलतराव यांचे कारकीर्दीत मोंगल शिकस्त करून मस्करी म्हणाल तरी श्रीमंतांचीं सोंगें वगैरे आणून वकीलांस दाखवून चलबिचल करित होते त्यांचे ही पारपत्य होऊन पुण्यांत कैदेत ठेविला. मग श्रीमंत सर्वाई माधवराव साहेब हे उडी टाकून कैलासवासी जहाले. मशरुल मुलुख यास सोडून दिल्लें. अशी कथा जहाली.

समाप्त.

१५. ‘बाराभाई’ हा शब्द त्या काळा- | पासूनच प्रचारांत आला काय ?